

Magyar László András

Az európai nemzeti orvosi nyelvek történetéhez¹

Az ókori görögök és rómaiak orvosi nyelve – néhány latin nyelvű orvosi szöveg ellenére – mindvégig a görög maradt. A Kr. e. V. és a Kr. u. XI. század között Európában valamennyi tudományosnak nevezhető orvosi szöveg (a Corpus Hippocraticum szerzői, Galénosz, Szóránosz, Ruphosz, Eraszisztratosz, Oreibasiosz, Aitiosz Amidénosz, Paulosz Aigineta és mások életműve) görög nyelven született.² Csupán az V. századi Észak-Afrikában alakult ki egyfajta latin orvosi irodalom – Vindicianus, Cassius Felix, Theodorus Priscianus, Caelius Aurelianus munkássága nyomán –, ám ez a gót, bizánci és vandál hódítások miatt a VI. századra elenyészett. Ezt az antik, görög nyelvű tudományos örökséget vették tehát át, és fejlesztették tovább a VII–XIV. század közt a bizánci, illetve az arabul író orvosok.

A hanyatlás, majd a lassú építkezés századai (VI–XI. század) után a latin kultúrájú Nyugat-Európába az antik orvosi örökség két úton jutott vissza: a bizánci politikai, majd a XI. századtól csupán kulturális befolyás alatt álló Itálián, illetve az arab szövegeket a XII. századtól nagy mennyiségben latinra fordító hispániai és itáliai fordítóiskolákon (Toledo, Sevilla, Salerno, Montecassino stb.) keresztül. Az orvoslás és az orvosi tanítás európai nyelve voltaképpen csak ettől az időtől, vagyis a XII–XIII. századtól, lett az egyetemeken oktatott, írott latin,³ amely ezt a szerepét – országonként változó módon – nagyjából a XVIII. század végéig sikerrel tartotta meg.⁴

A nemzeti nyelveknek az orvosi nyelvre gyakorolt hatása érdekes módon először (vulgáris) latin nyelvű orvosi munkán figyelhető meg. Az V. században, a mai Marseille környékén, romanogall környezetben élt Marcellus Empiricus *De medicamentis* című gyógymód-gyűjteményében a vulgáris latin szavak mellett számos gall vagy romance szóalak is felbukkan.⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a vulgáris latin olasszá (volgarévé) alakulásának ekkor még csak a kezdetén járunk, hiszen a volgare csak fél évezreddel később alakul ki elkülöníthető formában. Furcsa módon tehát azt kell mon-

danunk, hogy az első nemzeti (nem görög) nyelvű orvosi művek éppen latinul íródtak.

A latinnak mint orvosi tudományos nyelvnek a kialakulását az egyetemek létrejöttéig, vagyis a XIII. századig nehezítette az a tényező is, amelyre Gerhard Baader hívja föl a figyelmünket: tudniillik, hogy a középkori oktatás alapja a hét szabad művészet volt, ám ezek közt a medicina nem szerepelt.⁶ Vagyis az – ekkoriban egyébként kizárólag latin nyelvű – oktatás, amely mindig is a szaknyelvek kialakulásának a feltétele volt, nemhogy a nemzeti, de még a latin orvosi szaknyelv megszületését sem segíthette elő.

A tudományos orvoslás mellett azonban az ókor óta folyamatosan léteztek a gyógyításnak egyéb területei is – itt elsősorban a kolostori és a népi gyógyászatra, a sebészetre, a szülészetre, valamint az egészségügyi ismeretterjesztő irodalomra gondolok –, amelyek nem kötődtek egyértelműen az iskolákhoz, majd az egyetemekhez, így a tudományos nyelvhez. (Ennek oka részben a művek céljaiban, részben íróik képzettségében rejlik.) Ebben a körben kereshetjük hát az európai nemzeti orvosi nyelvek kezdetét.

Ami a Benedek-rend megalapítása (529) után kivirágzó kolostori medicinát illeti – részint népi gyógyászati forrásai, részint az átlagos szerzetesség gyenge latintudásának következtében –, az első időktől fogva erősen kötődött a nemzeti nyelvekhez. A kora középkor két jellegzetes orvosi kéziratípusa (a simplex gyógyanyagokat feldolgozó herbáriumok és az összetett gyógyszereket összegyűjtő antidotáriumok vagy más néven receptáriumok) általában, gyakorlati okokból, vagyis avégett, hogy a gyógyszerrel előállító személynek gyakorlati útmutatót nyújtsanak, kétnyelvű görög–latin, illetve nemzeti nyelvű szómagyarzatokat (hermeneumata) tartalmaztak. Fölhasználták ugyanakkor a késő ókori–középkori vademecumirodalmat is (Medicina Plinii, Physica Plinii,

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani a cikk megírásához nagy segítséget nyújtó Dörnyei Sándornak, Robert Offnernek, František Šimonnak és Simon Katalinnak.

2 Celsus *De medicinája*, az ókor legszínvonalasabb latin nyelvű orvosi műve, egy enciklopédia részét képezte, ráadásul Celsus maga nem is volt orvos.

3 Az írásbeliség alapvető feltétele annak, hogy egy szaknyelv rögzüljön, és szaknyelvnak lehessen nevezni.

4 A latin is csak ebben az időben, a XI–XIII. század közt válik az elit és a tudomány nyelvévé, hiszen korábban kétségkívül beszélt, élő nyelv volt – bár arról, hogy milyen társadalmi rétegek használták, és hogy mit tekinthetünk még latinnak, máig vita folyik (Baader 1982: 419–425, 445–446).

5 Baader i. m. 431–433.

6 Baader 1974: 92–94.

Aurelius–Aesculapius stb.), amely általában görög vagy latin nyelven próbálta a gyakorlat számára hozzáférhetővé tenni a hosszú és elméleti fejtegetésekkel teli tudományos művek anyagát, sokszor csillagjósági és mágikus anyagot, érvágó naptárakat is a szövegébe építve.⁷

A Lorsch gyógyszerkönyv néven ismert VIII. század végi gyógyszerészeti kézirat – gyakorlatilag az első német orvosi nyelvemlék – ékes példája ennek az irodalomnak. A gyógyszerkönyv nyelve még a görög és a latin, ám a magyarázatok célszerűségéből már nemzeti (alemann) nyelvűek. Ugyanez a kétnyelvűség jellemző Hildegardis von Bingen (1098–1179) orvosi tárgyú munkáira is: a szerző *Causae et Curae* című élettani, kórtani és gyógykezelési munkájában⁸ még csak azokat a szavakat írja németül, amelyeket latinul nem ismer, gyógyanyag-gyűjteményében azonban már következetesen használja a német szakkifejezéseket is.⁹

A népi gyógyászat nyelve magától értetődően mindig is a nemzeti nyelv volt, ám ez a nyelv írott formában csak nyomokban maradt fenn. Noha a nemzeti nyelvű recepteskönyvek, népi gyógyászati szövegek rengeteg ókori eredetű formulát tartalmaztak – a tudományos és a népi gyógyászati vagy házi orvoslási irodalom közt ekkor még nem húzódott olyan egyértelmű határ, mint például a XIX. században vagy ma – a célközönség műveltsége meghatározta a nyelvet.

Az európai orvostudomány nyelve tehát a XII–XIII. századtól lett csupán egyértelműen a latin. (Ehhez a folyamathoz a bizánci hatalom XI. század végétől kezdődő hanyatlása is természetesen hozzájárult.) Az arab és a görög orvosi munkákat eleinte kizárólag latinra fordították – a fordítások során alakult ki a latin orvosi nevezéktan alapja –, ám a sikeresnek bizonyuló latin orvosi könyveket is legfeljebb héberre vagy arabra ültették át, nem pedig a nemzeti nyelvekre. A XIII. század azonban ebben a tekintetben fordulatot hozott, hiszen lassanként megjelentek az eredetileg latinul írott orvosi-gyógyászati-sebészeti művek első nemzeti, elsősorban katalán, toszkán, szicíliai, okcitan és francia fordításai is. Talán az első ebben a sorban Theodorico Borgognoni (XIII. század első fele) *Cyrgiája* volt, amelynek katalán változata is ismert. Ugyanebből a korból való Giordano Ruffo állatorvostana, amelynek előbb szicíliai, toszkán, majd sokkal később német és francia fordítása is született. (Lehetséges az is, hogy a mű előbb született szicíliai nyelvjárásban, csak azután fordították latinra.) Bizonyosan latin eredetijéből fordították viszont franciára Guilelmus de Saliceto *Cyrgiáját* és Lanfranchi *Chirurgia parváját* – ezt később, a XV. században spanyolra, angolra és németre is átültették. Az első valóban orvosi – vagyis nem sebészeti vagy

állatorvosi – mű azonban, amely latin eredetije mellett olaszul és franciául is olvasható volt, Aldobrandino da Siena (XIII. század vége) *Regimen corporis*. Ezt a fordítást tartják egyébként számon az első összefüggő francia nyelvű tudományos munkaként is. Az olasz (volgare) nyelvű orvosi egyetemi oktatást Taddeo Alderotti (1223–1303) vezette be Bolognában az 1260-as években. (Alderotti olaszra fordította Arisztotelész *Ethikáját*, megteremtve ezzel az olasz tudományos nyelvet.) Megjegyzésre érdemes, hogy az első nemzeti nyelven írt európai orvostan nem olasz vagy katalán, hanem welsh, azaz kelta nyelvű volt, ez a *Meddygon Myddvai* (Middway orvosai) című gyűjtemény, amely a XIII. század közepén születhetett.¹⁰

Külön említést érdemel a sebészet. A sebészek a XIX. századig nem részesültek kötelező orvosi képzésben, többségük még latinul sem tudott. A sebészeti munkák ezért a legkorábbi időktől gyakran nemzeti nyelven születtek, vagy latinból hamar nemzeti nyelvekre fordították azokat. Még a XVI. század legnagyobb sebésze, Ambroise Paré sem tudott latinul: ő is anyanyelvén írta korszakalkotó műveit. A nemzeti sebészeti – és szülészeti, balneológiai, fogászati – szaknyelvek kialakulása tehát valószínűleg jóval korábban ment végbe, mint az orvosié.

Az 1347–48-ban Európára törő pestis a kultúra minden területén óriási változásokat eredményezett, az orvostudományra azonban különösen megrázóan hatott. Egyebek közt megteremtette a pestistraktátus XVIII. századig népszerű műfaját is, amely a nemzeti nyelvű orvosi irodalmaknak jelentős ösztönzést adott. A sort Gentile da Foligno 1348-es, Dionisio da Colle és Tommaso Garbo 1349-es írása nyitotta meg, de szinte ugyanekkor született Michele Savonarola „volgare”, azaz toszkán nyelvű traktátusa is. A pestisirodalom természetesen nemcsak Itáliában, hanem más országokban is virágzott ekkoriban.¹¹ A pestistraktátusok egyik nagy újdonsága az volt, hogy szerzőik gyakorlati okokból a nagyközönséghez kívántak szólni bennük: éppen ezért gyakran – és ez a kor orvosi irodalmában szokatlan – nemzeti nyelven írták azokat. A nemzeti nyelvű orvosi irodalmak megszületésében a kétségtelenül „demokratikus” pestis is fontos szerepet játszott. (Ahogy 150 évvel később a szifilisz is fellendítette a nemzeti nyelvű orvosi irodalmakat.)

A nemzeti orvosi nyelvek formálódását azonban kétségkívül leginkább a könyvnyomtatás elterjedése segítette elő. A XVI. századtól – az anyagi nyereség reményében – sorra jelentek meg azok a nemzeti, német, olasz, francia, angol, spanyol, holland-flamand nyelvű könyvek, amelyek az orvosi vagy orvosi vonatkozású ismereteket a polgárság körében is igyekeztek terjeszteni.¹² Ezek a munkák részben kalendáriumok,

7 Stoll 1992: 17–18.

8 Hildegard von Bingen 2004.

9 Hildegard von Bingen 1983–1984.

10 Sartori 1931/1962: 521.

11 A Sudhoffs Archiv – 17 (1925) 266–272 és másutt – kb. 300, XIV–XV. századi pestistraktátust sorol föl, amelyek nagy része nemzeti nyelvű.

praktikák,¹³ részben herbáriumok, orvosi tanácsadók, „orvosló könyvek”, fürdőismertető és recepteskönyvek, részben sebészeti, szülészeti és állatorvosló könyvek, részben pedig a *magia naturalis*¹⁴ körébe sorolható művek voltak. Ám akadt köztük ókori orvosi szerző – Celsus, Dioszkuridész stb. – alapján készült fordítás is. A Paracelsushoz hasonló törekvések azonban – vagyis a tudományos orvosi nyelv szándékos „nemzetiesítése” – elszigeteltek maradtak.¹⁵

A nemzeti orvosi nyelvek kialakulását a XVI. században a könyvnyomtatás elterjedése mellett még négy tényező segítette elő: 1. A reformáció, amely alapvető Róma- és így latin-ellenessége mellett a nemzeti nyelvű bibliafordításokkal és a gazdag hitvitázó irodalommal is nagymértékben hozzájárult a nemzeti tudományos nyelvek kialakulásához. 2. A nemzeti irodalmak kibontakozása (Tasso, Shakespeare, Ronsard, Rabelais, Montaigne kora ez). 3. A jómódú, a könyvpiacot eltartó polgári olvasóközönség – és soraik közt az olvasni tudó nők – számának jelentős gyarapodása. 4. A földrajzi felfedezésekkel párhuzamos tudományos forradalom, amely sok olyan dolgot és fogalmat emelt az európai látókörébe, amelyeknek egyszerűen nem létezett sem görög, sem latin megfelelője.

Mindennek eredményeképpen, bár a XVI–XVII. században az orvosegyetemeken még mindenütt ragaszkodtak a latin használatához, a tudományos irodalom egy része már – különösen a katolicizmus latin hagyományaitól szándékosan eltávolodó protestáns Angliában, Németalföldön, Svájcban, Észak-Németországban, de mindenekelőtt az I. Ferenc óta lassan nemzetállammá fejlődő és sokáig szintén protestáns befolyás alatt álló Franciaországban¹⁶ – nemzeti nyelveken született, és jelent meg nyomtatásban. A szerzők – például Gianbattista Porta, Antoine Mizauld vagy Francis Bacon – gyakran maguk fordították le munkáikat az anyanyelvükre. A XVIII. században azután Franciaországban, Angliában és a német nyelvterületen az orvosi munkák zöme immár nemzeti nyelven jelent meg: csupán az egyetemi oktatás, a doktori értekezések, a gyógyszerkönyvek nyelve maradt – általában de nem kizárólag – a latin. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mind az angol, mind pedig a francia orvosi nyelv alapján latin–görög eredetű szakkifejezéseket használt, az a fajta szándékos „nemzetiesítés”, vagyis a szakszavak lefordítása, nemzeti nyelvű szavakkal való

helyettesítése, amely a németre vagy később német mintára a magyarra vagy a finnre volt jellemző, Angliában vagy Franciaországban, illetve Itáliában teljesen ismeretlen volt. A nemzeti orvosi nyelvek kialakulását természetesen elősegítette az a tény is, hogy az orvoslás – tudományos háttere ellenére – végeredményben gyakorlati mesterség, amelynek eljárásait, szabályait mindig is indokolt volt minél érthetőbben megfogalmazni.

A nemzeti orvosi nyelvek kialakulásának és virágzásának legfontosabb feltétele azonban az orvosi oktatás nemzeti nyelvűvé válása volt. Erre viszont azonban sokkal lassabban került sor, mint gondolnánk, és ennek nem csupán a szakkifejezések latin–görög eredete, az orvosi karok hagyománytisztelete, hanem az is az oka, hogy az egyetemek részben külföldi hallgatók oktatásából tartották fenn magukat, ezért tantárgyaikat nemzetközi nyelven kellett tartaniuk. Emellett azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az orvosi oktatáson belül is különbséget kell tenni az oktatás tényleges nyelve, illetve az értekezések, a vizsgák, a szakviták, továbbá az egyetemek igazgatásának nyelve között. Hiszen amíg az oktatásban az angol vagy a francia, de még a német is viszonylag korán, a XVII. század végétől használatos volt,¹⁷ addig a disputák, a vizsgák, az értekezések nyelve még igen sokáig – sok helyütt egészen az 1870-es évekig – kizárólag a latin maradt.¹⁸ Arra is felhívnam a figyelmet, hogy a bölcsészkarokon általában korábban, már a XVII. század második felétől, a jogi, a teológiai és az orvosi karokon viszont mindenütt később, többnyire csak a XIX. század második felében szorult végleg háttérbe a latin.

A nemzettudatban élen járó Franciaországban csak a forradalom és az egyetemek újjáalakulása után vált a francia hivatalos orvosegyetemi oktatási nyelvvé. Angliában szintén ekkoriban lett egyeduralkodó az angol, bár „Oxbridge”-ben az orvosdoktori vizsgán a jelöltnék még az 1860-as években is Galénosz- és Hippokratész-szövegeket kellett görög eredetiből fordítani. Az Osztrák Birodalomban II. József 1783-ban váltatta fel a latin nyelvű oktatást a német nyelvűvel az Örökös Tartományok egyetemén, ám csak uralkodása időtartamára, halála után ugyanis a latin oktatás, egyetemenként változó módon ugyan, de részben helyreállt. Berlinben, Halléban vagy Jenában pedig csak az 1850-es évektől lett a német – lassanként – az orvosi oktatás nyelve.¹⁹

12 Ennek az irodalomnak Magyarországon jellegzetes képviselője volt Lencsés György (*Ars Medica*), német földön pedig legfontosabb alakja talán Walter Hermann Ryff (Rivius) volt (lásd Rákóczi 1983).

13 A praktika a kalendáriumnak az a része, amely egészségügyi tanácsokat, érvágó naptárakat, recepteket tartalmaz.

14 A *magia naturalis* jellegzetes reneszánsz műfaj, amely orvosi-gyógyszerészeti munkák mellett a korabeli természettudományos, fizikai, kémiai, állattani, botanikai irodalmat is felölelte (lásd Magyar 2005).

15 Paracelsus Charles Webster szerint vallásfilozófiai okokból, átfogó kulturális reformprogramjának megfelelően írta orvosi műveit is németül (lásd Webster 2008). Bár az is lehetséges, hogy Paracelsus egyszerűen csak nem tudott megfelelő szinten latinul.

16 Marečková–Šimon–Červený 2002: 581; Sournia–Manuila 1958: 3093–3107.

17 Német földön a boszorkányüldözők híres ellenfele, Christian Thomasius tartott először egyetemi kurzust németül, 1687-ben, ám csak a bölcsészkaron (lásd Bendiner 1887).

18 Zulassung deutscher Dissertationen und Disputationen bei den Promotionen (der medizinischen und philosophischen Fakultäten) an der Universitäten. Centralblatt für gesamten Unterrichts-Verwaltung in Preussen. 1867: 268–269, 530–531.

19 Johann Lucas Schönlein (1793–1864) a berlini klinikán 1840-ben kezdte – nagy botrányt okozva – előadásait németül tartani (Ebstein 1920: 105–106). Érdekes adalék viszont, hogy már a 30-as években egyesek az orvosi latin visszaszorulását panaszolták (lásd Wegeler 1835).

A pesti egyetemen ugyan a sebészeket és a bábákat már az 1770-es évektől magyarul és németül tanították,²⁰ ám az orvosi oktatás nyelve gyakorlatilag 1844-ig elsősorban a latin maradt.²¹ Az 1844-es törvényt a Budapesti Híradó című konzervatív-félhivatalos lap 1844-es 30. számában az orvos-egyetemekre vonatkozóan is értelmezte. Eszerint az addig magyarul és németül oktatott sebészetet, szülészetet, állatgyógytant, törvényszéki orvostudományt, orvostörténetet, egészségtant, gyermek- és nőgyógyászatot, ápolástant és a „hirtelen veszedelmekről való tanítmányt”, vagyis valószínűleg a traumatológiát ezután kizárólag magyar nyelven lehetett előadni. Az addig latinul előadott „bevezetés és encyclopaedia”, az ásvány-, föld-, növény- és állattan, az orvosi rendészet teljesen magyar nyelvűvé vált, míg a vegytant, az élettant, a kórtant, a gyógyszeriant, illetve az orvosi speciális és általános gyógytant továbbra is latin nyelven tanították. A vizsgák és az értekezések nyelvéről a lap nem szól.²² Az első magyar nyelvű orvosdoktori értekezés – Flór Ferencnek a kisedápolásról szóló kétnyelvű munkája – csak 1833-ban jelent meg Pesten. Ám latin nyelven írt orvosdoktori értekezéseket hazánkban még 1848-ban is kiadtak.²³

Mindennek eredményeképpen a latin nyelvű orvosi munkák, részben az erősödő nemzettudat és az egyetemi nyelvi reformok, részben pedig az orvosi latintudás halványodásának a hatására az 1870-es évekre már szinte teljesen eltűntek a színről.²⁴ Mára orvosegyetemeken a legkezdetlegesebb latin-oktatásnak is a pusztá létéért kell küzdenie. (Orvosegyetemi görögoktatásra pedig még csak gondolni sem lehet.²⁵) A nemzeti nyelvű orvosi irodalom fő ellenfele manapság azonban immár nem a háttérbe szorított latin és görög, hanem a mindent elsősorban amerikai angol, amely nem csupán az orvostudomány uralkodó nemzetközi nyelvűvé vált, hanem a nemzeti orvosi nyelvekbe is – szókincsével, fordulataival, sajátos szóalakjaival és mondatszerkezetével – egyre inkább beszüremkedik.

IRODALOM

Baader, Gerhard 1974. Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache im Mittelalter. In: Keil, Gundolf – Assion, Peter (Hrsg.): *Fachprosaforchung*. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur. Berlin, E. Schmidt, 92–94.

Baader, Gerhard 1982. Entwicklung der medizinischen Fachsprache in der Antike und im frühen Mittelalter. In: Baader, G. – Keil, G. (Hrsg.):

Medizin im mittelalterlichen Abendland. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 419–446.

Bendiner, M. 1887. Ein allgemeines deutsches Universitätsjubiläum. Zum zweihundertjährigen Gedächtnistage der ersten Vorlesung in deutscher Sprache. *Münchener Allgemeine Zeitung* 269.

Blaskovich, Eduardus 1848. *Dissertatio inauguralis de orthopaedia operativa*. Pestini, Beimel.

Ebstein, E. 1920. *Ärzte-Briefe aus vier Jahrhunderten*. Berlin, Soringer.

Hildegard von Bingen 1983–1984. *Heilmittel* 1–6. Lieferung. Übers. Marie-Louise Portmann. Basel, Basler Hildegard-Gesellschaft.

Hildegard von Bingen 2004. *Okok és gyógymódok*. Fordította, bevezette, a jegyzeteket írta Magyar László András. Budapest, Kairosz.

Janson Joannes Nepomuk 1848. *Dissertatio inauguralis medica de hydrophobia*. Pestini, Beimel.

Keszler Borbála 2009. A magyar orvosi nyelv története. In: Bősze Péter (szerk.): *A magyar orvosi nyelv története*. Medicina, Budapest, 87–118.

Linzbauer, Xaverius Franciscus 1982. *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. Buda, Universitas, 1860. Tom. III., Sectio II.

Magyar László András 2005. *Magia naturalis*. Kairosz, Budapest.

Marečková, Elena – Šimon, František – Červený, Ladislav 2002. Latin as the language of medical terminology: some remarks on its role and prospects. *Swiss Medical Weekly* 132: 581.

Rákóczi, Katalin 1983. *Walter Hermann Ryffs Populärwissenschaftliche Tätigkeiten*. (Diss.) Budapest.

Sarton, George 1931/1962. *Introduction to the history of science*. Washington-Baltimore, Carnegie Institution – Williams and Wilkins.

Schoepf August 1844. Jegyzet. *Magyar Orvos-Sebész s Természettudományi Évkönyvek*. Buda, M. K. Egyetem, 99–100.

Sourmia, J. C. – Manuila, A. 1958. Geschichte der medizinischen Sprache. In: Sourmia, J. C. – Poulet, J. – Martiny, M. (Hrsg.): *Illustrierte Geschichte der Medizin*. Salzburg, VIII: 3093–3107.

Stoll Ulrich 1992. *Das „Lorscher Arzneibuch“*. Ein medizinisches Kompendium des 8ten Jahrhunderts, *Codex Bambergensis Medicinalis* 1. Text, Übersetzung und Fachglossar. Sudhoffs Archiv, Beiheft 28. Stuttgart, Steiner Verl.

Szabó Franciscus 1848. *Dissertatio inauguralis medica sistens propylaea anatomico-pathologica*. Pestini, Landerer.

Webster, Charles 2008. *Paracelsus. Medicine, magic and mission at the end of time*. New Haven and London, Yale University Press.

Wegeler, Gerhard 1835. *De linguae latinae usu a medicis temere neglecto*. Confluentiae, Baedeker.

Zulassung deutscher Dissertationen und Disputationen bei den Promotionen (der medizinischen und philosophischen Fakultäten) an der Universitäten. *Centralblatt für gesamten Unterrichts-Verwaltung in Preussen*. 1867: 268–269, 530–531.

20 Sőt a bábákat 1815 decemberétől „szlávul”, vagyis valószínűleg szlovákul is (Linzbauer 1982: 471–472).

21 Az 1844. november 17-i II. törvény cikk 9.§-a csak az iskolai oktatás magyar nyelvről rendelkezett, az egyes egyetemekéről nem. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a XIX. század első felében a pesti orvosegyetem tanárainak – és hallgatóinak – jó része egyáltalán nem tudott magyarul. Ez később is gond maradt, hiszen a kiváló Ján Czermaknak, a gégetükör feltalálójának éppen ezért kellett távoznia Pestről.

22 Schoepf August jegyzete (1844: 99–100). Schoepf – magyar nyelvű cikkében – arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar nyelvű oktatás a „cseh, morva és lengyel zsidó” sebészhallgatók – és az egyetem büdzséje – számára nagy csapás, de a magyaroknak nagy előnyt jelent. Kijelenti azt is, hogy bár a távlati cél a teljes magyar nyelvű oktatás, a latin nyelvet „mellékesen fel óhajtának tartani az orvosi karban”, különösen az orvostörténet tanítása kapcsán.

23 Blaskovich 1848; Janson 1848; Szabó 1848. 1848 után Magyarországon megszűnt a disszertálási kötelezettség. Az oktatás nyelve azonban még jó egy évtizeden át, legalábbis részben, a német maradt. A magyar orvosi nyelv általános történetéről lásd Keszler 2009: 87–118.

24 Jellemző módon a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban az 1830-as évekből még 735, míg az 1860-asakból már csak 4 latin nyelvű orvosi munka található.

25 Szontagh Pál a Budapesti Szemle 1890/62. kötetének 160. számában a következő epigrammát közölte Új tanterv címmel: „Még ma csak anti-görög, holnap már anti-latin léssz / Üldözd a tudományt, s több leszesz: anti-magyar!” Sajnos már a holnapnál tartunk.